

ЗМІСТ ТА ОСНОВНІ НАПРЯМИ ПРОПАГАНДИ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ У КОНТЕКСТІ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

П. І. Коновальчук

У статті проаналізовано особливості пропаганди Російської православної церкви (РПЦ) як одного з дієвих інструментів ведення гібридної війни Росії в Україні. Висвітлено умови відносин церкви з державою в реалізації імперської внутрішньої та зовнішньої політики російської влади. Представлено обґрунтування ідеологічного змісту зовнішньої політики Російської Федерації (РФ) у контексті релігійної діяльності. Проведено аналіз сутності методів пропаганди РПЦ на інформаційний простір України під час гібридної війни через популяризацію ідей «русского мира». Виокремлено методи, до яких вдається Кремль для взаємодії з церквою та контролю за релігійною пропагандою, яка здійснюється на зовнішньодержавному рівні. Обґрунтовано

ефективність використання РПЦ псевдофакторів релігійної ідентичності, єдності й нерозривності історичного розвитку росіян та українців у просуванні ідей концепції «русского мира». Розкрито напрями, завдання та зміст ідеологічного, політичного й релігійного впливу РПЦ на суспільну свідомість населення України. Проілюстровано парадигму ведення кремлівськими ідеологами довгострокової інформаційно-пропагандистської політики нівелювання державності українського народу. Виокремлено основні способи ведення РПЦ інформаційно-пропагандистської діяльності на теренах України. Продемонстровано цілеспрямовану діяльність РПЦ щодо загострення міжрелігійних суперечностей в Україні через деструктивну критику християнських конфесій, які підтримують патріотичні та євроінтеграційні прагнення українців. Означено намагання РПЦ уникати публічного обговорення питання щодо захоплення Криму та активної участі російських найманців і спецпризначенців у диверсійних акціях на сході України. Надано оцінку загрозам пропаганди РПЦ у взаємодії з Українською православною церквою Московського патріархату (УПЦ МП) у маніпулюванні суспільною свідомістю вірян та поширенні сепаратистських настроїв.

Ключові слова: гібридна війна, інформаційний вплив, «русский мир», пропаганда, Російська православна церква.

**Коновальчук
Павло Іванович** –
аспірант Національного
інституту стратегічних
досліджень¹

Pavlo Konovalchuk

CONTENTS AND MAIN PROSPECTS OF RUSSIAN ORTHODOX CHURCH PROPAGANDA
IN THE CONTEXT OF THE HYBRID WAR BETWEEN RUSSIA AND UKRAINE

In the article analyzed the peculiarities of the Russian Orthodox Church (ROC) the propaganda as one of the most effective instruments of conducting the hybrid war between Russia and Ukraine.

The conditions of church and state relations in realization of the imperial internal and foreign policy of the Russian authority are highlighted. Substantiation of the ideological content of the foreign policy of the Russian Federation (RF) in the context of religious activity is presented. The analysis of the essence of the ROC propaganda methods on the informational space of Ukraine during the hybrid war was carried out due to the popularization of the ideas of “russkiy mir”. The methods to which Russian political power resorts for interaction and control of religious propaganda at the foreign state is singled out. The efficiency of using

¹ Науковий керівник – С. І. Здіорук, кандидат філософських наук, доцент.

pseudofactors of religious identity, unity and continuity of historical development of Russians and Ukrainians in advancing ideas of the concept of "russkiy mir" is substantiated. The directions, tasks and content of the ideological, political and religious influence of the Russian Orthodox Church on the public consciousness of the Ukrainian population are revealed. The Kremlin's ideologists' paradigm of long-term information-propaganda policy in leveling the statehood of the Ukrainian people is illustrated.

The basic ways of conducting the ROC of informational and propagandistic activity on the territory of Ukraine are highlighted. The purposeful activity of intensifying interreligious controversy in Ukraine through the destructive criticism of Christian confession which support the patriotic and European integration aspirations of Ukrainians by the ROC has been shown. The ROCs attempt to avoid public discussion of the Crimean capture and the active participation of Russian mercenaries and special forces in sabotage actions in the East of Ukraine is indicated. The assessment of the threats of propaganda of the Russian Orthodox Church in cooperation with the UOC-MP in the manipulation of public consciousness and the spread of separatist sentiment is given.

Keywords: hybrid war, informational influence, "russkiy mir", propaganda, Russian Orthodox Church.

Постановка проблеми та аналіз наукових досліджень. Порушення Російською Федерацією умов Будапештського договору й анексія нею частини території України створили серйозні виклики для національної безпеки нашої держави. Активній фазі військової агресії передувала потужна інформаційна війна, спрямована на створення сприятливого суспільного ґрунту для прийняття населенням ідеологічних норм «русского мира». Росія в гібридній війні потужно задіяла інформаційні ресурси як російських, так і українських релігійних інституцій, зокрема Російської православної церкви та її сателіта – Української православної церкви Московського патріархату.

Гуманітарні та релігійні аспекти гібридної війни висвітлені в дослідженнях В. П. Горбуліна, В. А. Войналовича, В. Є. Єленського, С. І. Здіорука, Н. І. Кочан, О. Н. Сагана, М. Т. Степика, В. М. Яблонського, В. Д. Яремчука та інших науковців.

Значущість впливу антиукраїнської пропаганди Російської православної церкви та Української православної церкви Московського патріархату в гібридній війні потребує аналізу основних напрямів та змісту їхньої інформаційної політики, що є метою цієї статті.

Виклад основного матеріалу. Агресія Росії проти України має форму гібридної війни, у якій поряд з активними воєнними діями тотально застосовується інформаційна зброя. У цій війні Кремль активно використовує для маніпулювання суспільною свідомістю інформаційні ресурси різних соціальних інститутів, як російських, так і українських. Одним із найбільш потужних та витончених способів ведення гіб-

ридної війни офіційним Кремлем є використання інформаційно-пропагандистських ресурсів РПЦ. Фактично для Кремля РПЦ займає одну з основних ніш формування та поширення сучасної російської державної ідеології і виступає своєрідним посередником між владою та народом. Певний час РПЦ і Московська патріархія намагалися демонструвати, що церква стоїть осторонь війни, але врешті стали відверто обслуговувати ідеологічні цілі цієї війни [1].

Відносини РПЦ з державою визначаються не тільки її канонами, а й ставленням влади до церкви та будуються на взаємовигідних умовах. У період президенства Б. Єльцина держава звертається за ідеологічною та духовною підтримкою до РПЦ для легітимізації історичної наступності авторитарних російських традицій державної влади. З часів президентства В. Путіна в РФ виникає необхідність ідеологічного обґрунтування політики, що проводиться, з опорою на історичний, культурний і релігійний базис. У відповідь на такі запити влади РПЦ активно стала пропонувати свою ідеологічну доктрину [2, с. 14]. Взаємовідносини РПЦ з державою на сучасному етапі визначені в «Основах соціальної концепції Русской православної церкви» як «сотрудничество государства и церкви», де церква позиціонувала себе рівноправним партнером держави та актором політичних відносин [3].

Вирішальним чинником успішності пропаганди РПЦ є те, що вона фактично набула статусу «державної церкви», послідовного сателіта державної влади, потужного соціального інституту, який став відігравати важливу роль у внутрішній та зовнішній політиці РФ. У цьому

контексті РПЦ трактується як один із факторів глобальної потужності Росії нарівні з ядерною зброєю та природними ресурсами [4, с. 75]. На основі такої взаємодії церкви та держави стало можливим формування сучасної моделі режиму правління В. Путіна, а спроба сакралізації російської національної ідентичності стала одним із факторів, що посилив авторитарні тенденції та забезпечив владі суспільну підтримку. Наслідком такого політично-релігійного союзу, ідеологічно заснованого передусім на придуманій кремлівськими істориками винятковості Росії та її історичній місії домінування в Євразії, стала агресивна поведінка РФ на світовій арені, у т. ч. й в Україні. Натомість РПЦ, яка сприймається російським суспільством здебільшого як символ національної ідентичності, а не як духовно-релігійний інститут, стала потужним інструментом впливу на культурно-ідеологічну сферу ведення політики РФ [5].

Однією з провідних ідеологічних доктрин, на якій Кремль будує свою зовнішню та внутрішню інформаційну політику, є концепція «руського мира», ідея якої за останні двадцять років еволюціонувала від поетичної метафори до ідеологічного концепту й політтехнології [6, с. 5]. Для офіційної влади РФ залучення інформаційних ресурсів РПЦ у пропаганді ідей «руського мира» продуктивно тим, що для реалізації своїх імперських амбіцій провладні кола використовують православ'я як псевдооб'єднавчий фактор, оснований на релігійній ідентичності людей.

Ідеологи РПЦ сформулювали та постійно вдосконалюють концепцію «руського мира». В аналітичній доповіді Національного інституту стратегічних досліджень (НІСД) [6] зазначається, що протягом останніх п'яти років сам термін «руський мир» де-факто став прерогативою РПЦ і більшою мірою асоціюється з її позицією та діяльністю, аніж із першими офіційними особами РФ.

Відзначається, що ідеї концепції у сучасній інтерпретації РПЦ найбільш повно визначені патріархом Кирилом. У програмі «Слово пастиря» в 2014 р. він прямо озвучив цивілізаційні та духовні претензії РФ: «Росія належить до цивілізації більш широкої, ніж Російська Федерація. “Русский мир” – це і є цивілізація, до якої належать люди, які сьогодні називають себе різними іменами – і росіяни, й українці, й білоруси» [7, с. 138–139].

Патріарх Кирило виклав власне бачення «руського мира», що відрізняється від офіційного світського чітким акцентом на православ'ї як основоположному факторі об'єднання народів колишніх слов'янських республік СРСР. Зокрема, він зазначив: «Ядром Русского мира сегодня являются Россия, Украина, Белоруссия. Это и есть святая Русь. Именно это понимание Русского мира заложено в современном самоназвании нашей Церкви. <...> В основе Русского мира лежит православная вера, которую мы обрели в общей Киевской купели крещения» [6, с. 13–14].

Одночасне вживання РПЦ термінів «російськомовне населення» та «православні» суттєво розширює діапазон інформаційного впливу концепції «руського мира», оскільки його аудиторія включає не тільки росіян, що проживають в Україні, а й людей інших національностей, парафіян УПЦ МП. Також юрисдикційний статус підпорядкованості Української православної церкви Московському патріархату уможливорює широке використання офіційною владою РФ церковно-політичних технологій пропаганди серед численної кількості парафіян УПЦ МП в Україні. У свідомість цих людей ненав'язливо вкладається думка про нібито їхню духовну й територіальну спільність із Росією через історичну єдність Російської та Української православних церков. Використання священників УПЦ МП як медіаторів проросійських ідей є досить ефективним з огляду на їхній ще досить високий авторитет серед значної частини вірян.

У пропагандистській діяльності РПЦ можна виокремити певні напрями ідеологічного, політичного та релігійного впливу на суспільну свідомість населення України.

Громадяни України є об'єктом державної пропаганди РФ, яка здійснюється через інформаційні ресурси РПЦ з метою зміни ціннісних установок національної ідентичності українців. Зважаючи на це, українців розглядають крізь призму «руського мира» як «малоросів», тобто «руських», що стає активним інструментом антиукраїнської суспільної організації та об'єднання з Росією. Таке нівелювання державності українського народу, ігнорування ідентичності української нації через заміну назви «Україна» різними термінами, як-от: «Новоросія», «Малоросія», «Слобожанщина», «Донбасс», «південні й західні руські землі» тощо, та навіювання суспільного

сприйняття територіальної цілісності через фактори релігійно-православної єдності території переважаючого проживання вірян конфесії УПЦ МП уможлиблює ведення агресором активних дій на цих територіях [8, с. 262]. Часто пропаганда РПЦ зводиться до намагання показати, що українці неправильно розуміють свої історичні корені та не мають підстав для самобутнього розвитку. При цьому заперечується існування українців як самостійної політичної нації через уникнення вживання понять «українці», «український народ», натомість використовуються термінологічні словосполучення та евфемізми, а саме: «народи, що живуть на теренах сучасної України», «єдиний слов'янський народ», «наші брати», «православні» та ін. [8, с. 251].

Виправдовуючи війну Росії в Україні необхідністю збереження та відродження «цілісності простору Святої Русі», керівництво РПЦ постійно виголошує тезу про миротворчу місію російських воїнів на території України для захисту свободи й прав її православних жителів та зміцнення відносин з «братньою» Росією. Замаскована миротворча функція такої місії – спотворення реальних обставин війни на Донбасі та висвітлення її як внутрішнього громадянського протистояння в Україні, яке почалося з хаосу на Євромайдані й перекинулося на схід України. У проросійських засобах масової інформації (ЗМІ) для РПЦ та УПЦ МП активно створюється імідж «миротворців», найбільш дієвих серед усіх суспільно-політичних інституцій. При цьому справжня роль Росії в ескаляції війни вперто приховується, а для досягнення миру пропонується вести перемовини з маріонетками Кремля – ватажками сампроголошених «ДНР» і «ЛНР».

Варто зазначити, що РПЦ часто уникає публічного обговорення питання захоплення Криму, натомість вдаючись до спотворення збройного нападу РФ, який в інтерпретації Синодального Відділу Московського патріархату висвітлюється як «миротворча місія» російських воїнів в АР Крим з підтримки права возз'єднання поділеної російської нації на своїй історичній території.

Результати аналітичних досліджень НІСД свідчать про те, що в контексті військової окупації Криму РФ, активної участі російських найманців і спецпризначенців у диверсійних акціях на сході України в риторичі Московського патріархату підсилюються акценти стосовно наяв-

ності «потенційного ворога», який прагне відсепарувати українські землі від східно-православної цивілізації [9].

Також РПЦ здійснює безпосередню ідеологічну підтримку сепаратизму, у т. ч. військових сепаратистських формувань на Донбасі, російських добровольців, яких священники церков Московського патріархату відкрито благословляли на війну проти «київської хунти», «бандерівців», «фашистів». «Крім використання псевдоправославної риторики, слід також виокремити непоодинокі факти участі служителів культу (УПЦ МП та РПЦ) у злочинній діяльності російських військ й окупаційної адміністрації в ОРДЛО та Криму. З огляду на конфесійні уподобання місцевого населення, релігійна складова в заявленому РФ меседжі боротьби з «фашизмом» та «хунтою» в Україні продовжує залишатися серйозним фактором, який досить ефективно використовує окупаційна влада, шукаючи для себе шляхи додаткової легітимації в очах населення на підконтрольній території» [7, с. 83]. В «Основах соціальної концепції Російської православної церкви» декларується: «Існування християнських (православних) політичних організацій, а також християнських (православних) складових частин більш широких політичних об'єднань сприймається Церквою як позитивне явище, що допомагає мир'янам спільно здійснювати політичну і державну діяльність на основі християнських духовно-моральних принципів» [10]. Однак на суспільній карті України діяльність квазіцерковних громадських утворень, як-от: «Російська православна армія», «Православний вибір», «Народний собор», «Союз православних братств України», котрі одержують фінансову підтримку РПЦ та уряду РФ, вирізняється деструктивною спрямованістю [7, с. 394]. При цьому мережа УПЦ МП веде активну діяльність і в явно проукраїнських областях, підтримуючи московського агресора [11, с. 63].

Сьогодні РПЦ провадить цілеспрямовану діяльність щодо загострення міжрелігійних протиріч в Україні через деструктивну критику інших християнських конфесій, у першу чергу Української православної церкви Київського патріархату (УПЦ КП), Української автокефальної православної церкви (УАПЦ), Української греко-католицької церкви (УГКЦ), які повсякчасно підтримують патріотичні та євроінтеграційні прагнення українців, реалізують різні проекти допомоги нашій армії, пересе-

ленцям та учасникам бойових дій. Також РПЦ агресивно виступає проти створення Української помісної православної церкви, конституювання якої призведе до дискредитації однієї з основних ідеологем «руського мира» щодо релігійної та духовної нерозривної цілісності братніх народів. У різних інформаційних каналах РПЦ постійно висуває невиправдані претензії щодо утисків парафіян УПЦ МП, підбурює людей на провокації, проводячи різноманітні акції, церковні ходи. Крім того, УПЦ МП протидіє переходу вірян в інші конфесії, не визнає волі громад на вибір права визнання належності власності церковних споруд певним конфесіям.

Кремлівські ідеологи руками церкви реалізують стратегію «м'якої» сили – довгострокової інформаційно-пропагандистської програми створення позитивного сприйняття всього російського й одночасно тотальної дискредитації всього українського: політики, влади, мови, культури, стилю та рівня життя. Такі засоби гібридної війни спрямовані на те, щоб поступово збільшувати в українському суспільстві прошарок людей з негативним ставленням до інтеграції у Євросоюз і позитивно налаштованих на відновлення відносин з Росією.

Основними способами ведення РПЦ інформаційної війни на теренах України є організація та підтримка діяльності різноманітних громадських, релігійних об'єднань, проведення масових акцій та заходів, під час яких ненав'язливо виправдовується агресивна політика Росії, а також завуальовано очорнюються дії української влади, патріотичні прагнення та євроінтеграційний поступ нашого народу. Також часто здійснюється безпосередній, але латентний вплив на свідомість парафіян під час богослужінь через проповіді священнослужителів УПЦ МП. Цинічне спекулювання РПЦ релігійними, культурними, історичними цінностями заради втілення ідей «руського мира» насправді є впливовим інструментом ведення

гібридної війни, оскільки віряни емоційно налаштовані до сприйняття/маніпулювання їхньою свідомістю.

Висновки

Сутність пропаганди РПЦ полягає в популяризації ідей «руського мира». При цьому використовуються ідеологеми єдності православ'я, історичної, культурної та релігійної ідентичності російського й українського народів. Відтак на цій основі створюється сприятливий ґрунт для посилення сепаратистських настроїв серед населення.

Основними напрямками інформаційного впливу РПЦ у гібридній війні Росії проти України є такі: вплив на ціннісно-ментальні установки національної ідентичності українців; легітимізація війни Росії в Україні та анексії Криму як «миротворчої місії» з підтримки права на возз'єднання православних «братніх» народів, поділеної російської нації; розповсюдження проросійських українофобських ідей; нівелювання державності українського народу та самоідентичності української нації; безпосередня ідеологічна підтримка сепаратизму, у т. ч. військових сепаратистських формувань на Донбасі, російських добровольців, злочинної діяльності російських військ та окупаційної адміністрації в ОРДЛО та Криму; загострення міжрелігійних суперечностей в Україні й агресивна протидія конституюванню Української помісної православної церкви; організація та підтримка діяльності різноманітних громадських, релігійних об'єднань з прихованою антиукраїнською спрямованістю.

Ефективність дезінформаційного впливу пропаганди РПЦ у гібридній війні зумовлює необхідність розробки комплексу засобів системної протидії, що є перспективами наших подальших досліджень.

Список використаних джерел

1. Єленський В. Московська патріархія стала на сторону агресора [Електронний ресурс] / Радіо свобода. – 2015. – 16 січ. – Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/content/article/26797860.html>
2. Безбородов М. И. Русская православная церковь и государство: проблемы взаимодействия и приоритеты [Електронний ресурс] // Отечественная история. – 2009. – Режим доступу : <https://cyberleninka.ru/article/v/russkaya-pravoslavnaya-tserkov-i-gosudarstvo-problemy-vzaimodeystviya-i-prioritety>

3. Основы социальной концепции Русской православной церкви [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [vhttps://mospat.ru/ru/documents/social-concepts/](https://mospat.ru/ru/documents/social-concepts/)
4. Zdioruk S., Haran O. The Russian Orthodox Church as an Instrument of Russia's Foreign Policy towards Ukraine // Religion as the Instrument of Russian Foreign Policy towards Neighboring Countries Georgia, Latvia, Ukraine, Mtatsmindeli Publishing House. – Tbilisi, 2012. – P. 54–100
5. (Un) Holy Alliance: Vladimir Putin, The Russian Orthodox Church and Russian Exceptionalism [Електронний ресурс] // Forbes. – 2015. – 25 трав. – Режим доступу : <https://www.forbes.com/sites/paulcoyer/2015/05/21/unholy-alliance-vladimir-putin-and-the-russian-orthodox-church/#6b3df81f27d5>
6. Україна та проект «русского мира»: аналіт. доп. / С. І. Здіорук, В. М. Яблонський, В. В. Токман [та ін.] ; за ред. В. М. Яблонського та С. І. Здіорука. – К. : НІСД, 2014. – 80 с.
7. Сфери гібридної війни / за заг. ред. В.М. Яблонського // Світова гібридна війна: український фронт : монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна. – К. : НІСД, 2017. – 496 с.
8. Яремчук В. Д. Російська Православна Церква в інформаційно-пропагандистському конструкті політики РФ щодо України на сучасному етапі // Наук. записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2015. – № 3 (77). – С. 247–273.
9. Слово Святішого Патріарха Кирила після Літургії Передосвячених Дарів у 38-му річницю архієрейської хіротонії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.patriarchia.ru/ua/db/text/3588258.html>
10. Церков и политика: основы социальной концепции Русской православной церкви [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://mospat.ru/ru/documents/social-concepts>
11. Колодний А. М. Релігійна мережа України на початку 2017 р. // Релігійна свобода: релігійне життя України і світу за умов свободи релігії і віросповідань. – 2017. – № 20. – С. 62–79.

References

1. Yelenskyi, V. (2016). Moskovska patriarkhiia stala na storonu ahresora [Moscow patriarchate went over the aggressor's side]. *www.radiosvoboda.org*. Retrieved from <http://www.radiosvoboda.org/content/article/26797860.html> [in Ukrainian].
2. Bezborodov, M. I. (2009). Russkaia pravoslavnaia tserkov i hosudarstvo: problemy vzaimodeistviia i priorityty [Russian Orthodox Church and State: Problems of Interaction and Priorities]. *cyberleninka.ru*. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/v/russkaya-pravoslavnaya-tserkov-i-gosudarstvo-problemy-vzaimodeystviya-i-priorityty> [in Russian].
3. Osnovu sotsialnoi kontseptsyi Russkoi pravoslavnoi tserkvi [Fundamentals of the social concept of the Russian Orthodox Church]. (n.d.). *mospat.ru*. Retrieved from [vhttps://mospat.ru/ru/documents/social-concepts/](https://mospat.ru/ru/documents/social-concepts/) [in Russian].
4. Zdioruk, S., & Haran, O. (2012). The Russian Orthodox Church as an Instrument of Russia's Foreign Policy towards Ukraine. In: *Religion as the Instrument of Russian Foreign Policy towards Neighboring Countries Georgia, Latvia, Ukraine, Mtatsmindeli Publishing House*. Tbilisi, pp. 54–100 [in English].
5. (Un) Holy Alliance: Vladimir Putin, The Russian Orthodox Church And Russian Exceptionalism. (2015). *www.forbes.com*. Retrieved from <https://www.forbes.com/sites/paulcoyer/2015/05/21/unholy-alliance-vladimir-putin-and-the-russian-orthodox-church/#6b3df81f27d5> [in English].
6. Zdioruk, S. I., Yablonskyi, V. M. (Eds.), & Tokman, V. V. (2014). *Ukraina ta proekt «russkoho mira» [Ukraine and the Project of the «Russian World»]*. Kyiv: NISS [in Ukrainian].
7. Sferu hibrydnoi viynu (V. M. Yablonskyi, Ed.). (2017). In: *Svitova hibrydna viina: ukraiynskyi front – Hybrid World War: the Ukrainian Farefront* (V. P. Horbulin, Ed.). Kyiv: NISD, 496 p. [in Ukrainian].
8. Yaremchuk, V. (2015). Rosiiska Pravoslavna Tserkva v informatsiino-propahandyskomu konstrukti polityky RF shchodo Ukrainy na suchasnomu etapi [Russian Orthodox Church in the informational and propaganda construct of RF policy towards Ukraine at the present stage]. *Naukovi zapysky IPIEND – Scientific Notes of IPIEND*, 3 (77), 247–273 [in Ukrainian].
9. Slovo Sviatiishoho Patriarkha Kyryla pislia Liturhii Peredosviachenukh Dariv u 38-u richnutsiu arhiereiskoi hirotonii [The Word of His Holiness Patriarch Kirill after the Liturgy of the Pre-Consecrated Gifts to the 38th Anniversary of the Bishop's Priesthood]. (n.d.). *www.patriarchia.ru*. Retrieved from <http://www.patriarchia.ru/ua/db/text/3588258.html> [in Ukrainian].
10. Tserkov i politika: osnovy sotsialnoi kontseptsii Russkoi pravoslavnoi tserkvi [Church and politics: the basis of the social concept of the Russian Orthodox Church]. (n.d.). *mospat.ru*. Retrieved from <https://mospat.ru/ru/documents/social-concepts> [in Russian].
11. Kolodnyi, A. (2017). Relihiina merezha Ukrainy na pochatku 2017 r. [Religious network of Ukraine at the beginning of 2017]. *Relihiina svoboda – Religious Freedom*, 20, 62–79 [in Ukrainian].